

personer, såsom Albert Schweitzer (1875–1965), händelser, såsom pingstväckelsen på Azusa Street, eller idéer, såsom Friedrich Hegels (1770–1831) syn på historia, vilka ordnats kronologiskt. Här finns naturligtvis möjligheter till invändningar. Jag håller exempelvis med Lauster om att renässansen liksom romantiken har spelat en avgörande roll för vår moderna förståelse av ande, både med litet och stort a. Men jag är mer tveksam till tesen om renässansens individualism, en idé som närmast introducerats av den schweiziske konstvetaren Jacob Burckhardt (1818–1897) i ett verk från 1860. Burckhardts *Renässanskulturen i Italien* är, som Lauster påpekar, ett mästerverk, men inte desto mindre förlegad. Snarare är detta en effekt av ett visst slags protestantisk individualism som rådde på Burckhardts tid. Liknande invändningar kan aktualiseras av olika ställen i boken, men jag nämner detta exempel snarare för att lyfta fram en styrka hos *Der heilige Geist*, nämligen att också dessa invändningar på sätt och vis förutsätter den breda redogörelse som Lauster levererar. Om jag hade en kurs i pneumatologi (och studenterna kunde tänkas läsa tyska) skulle de få läsa boken som introduktionslitteratur, för att sedan vända sig till specialstudier.

En annan möjlig invändning som på samma gång utgår från en styrka är Lausters ekumeniska perspektiv, där han lyfter fram hur olika aspekter av Anden har betonats mer eller mindre av olika kyrkofamiljer. Hans poäng är att samtliga behövs. Jag sympatiserar med detta, men det blir aldrig riktigt tydligt hur Lausters egen utgångspunkt i ett slags liberal protestantism sätter ramarna för ekumeniken. Detta kan ha att göra med att relationen mellan ”historisk kulturpneumatologi” och systematisk teologi inte är riktigt utredd. Att en systematisk teologi bör vara historiskt informerad håller jag med om, men hur förhåller sig Lausters bok till relationen mellan historia och systematik? Den har konstruktiva anspråk men diskuterar dessa via historien utan att det mynnar ut i en tydligare artikulering av dessa anspråk.

Hur kommer, för att alludera på Hegel, Anden till ett medvetande om sig själv i historien? Skulle inte boken bli tydligare om Lauster blev mer systematisk teolog utan att bli mindre kulturhistoriker?

Att en teologisk bok om Anden inte bara aktualiserar frågor om innehåll utan också frågor om form och metod är kanske inte särskilt konstigt. Lausters eget ärende med boken är snarast allmänt introducerande, och där lyckas han inte bara väl utan är, för att använda en för sammanhanget adekvat term, inspirerande.

Ola Sigurdson
Professor, Göteborg
DOI: 10.51619/stk.v98i1.23941

Johannes Ljungberg, Alexander Maurits & Erik Sidenvall (red.). *Cultures in Conflict: Religion, History and Gender in Northern Europe c. 1800–2000*. Berlin: Peter Lang. 2021. 220 s.

Denna antologi består av åtta kapitel skrivna av författare från sex europeiska länder som alla behandlar religionens roll i konfliktområden. Det rör sig om förbindelser mellan romersk-katolsk och protestantisk polemik, religiös nationell identitet i engelsk, polsk, svensk och tysk kontext samt konstruktioner av genus och religion i belgiskt, engelskt och svenskt 1800-tal.

Boken inleds med två kapitel om det romersk-katolska Tyskland och Belgien. Olaf Blaschke analyserar mot bakgrund av 1800-talets ultramontanism två specifika pilgrimshögtider i västra Tyskland: Den från högre nivå orkestrerade pilgrimsfärden till Kristi mantel i Trier 1844 förstår Blaschke som en konservativ romersk-katolsk reaktion på moderniteten riktad mot preussisk-protestantiska och revolutionära influenser. Pilgrimsfärden till Marpingen 1876, som har sitt ursprung i en Mariavision, tolkas tvärtom som en rörelse underifrån som, i en period av tysk unifiering, fick transnationella drag.

Tine Van Osselaers bidrag handlar om två stigmatiska kvinnor, en i Belgien och en i Tyskland. Båda genomled på ett synligt sätt Kristi smärtor på fredagar och kunde beskådas av stora människoskargar. De historiska beskrivningarna låter, menar hon, dessa kvinnor framstå som ambivalenta var- elser präglade av såväl Kristi lidande som Marias medlidande på ett sätt som både be- kräftar och utmanar rådande genusnormer, men som också motsätter sig en sekulär tolk- ning av fenomenet som ren hysteri.

Bokens tredje bidrag, skrivet av Inger Littberger Caisou-Rousseau, har även detta ett genusperspektiv, men hämtar sitt mate- rial från Therese Andreas Bruces (1808–1885) självbiografi från det svenska, protestantiska 1800-talet. Den transsexuelle Bruce lyckas till en början, trots motstånd, bli bekräftad både av familj och samhälle i sitt försök att leva sitt liv som man. Han konstruerar mål- medvetet sin manlighet och lyckas till och med bli militär. Efter att ha fött en dotter utesluts han dock från militären och exkom- municeras.

Det fjärde kapitlet tar oss över Östersjön till Masurien och efterkrigstidens norra Polen, där en liten protestantisk och sla- visktalande minoritet under nazitiden valt att tillhöra tyska riket. Anders Jarlert be- skriver hur denna efter kriget kom i kläm mellan statens repoloniseringskampanj och romersk-katolska kyrkans monopolanspråk. Som en liten folkgrupp, som varken religi- öst eller politiskt passade in i Polen efter kri- get, hade de få överlevnadschanser. Svenska Masurienhjälpen, som påbörjat sin diakona- la verksamhet 1946, misstänkliggjordes från olika håll och fick avsluta sitt arbete 1949.

I det femte kapitlet presenterar Dennis Meyhoff Brink en övergripande teori om hur antiklerikal satir med rötter i medel- tiden omvandlades, först till ett slagträ mel- lan protestanter och katoliker och sedan, efter den westfaliska freden, till en fram- gångsfaktor för upplysningen. Genom att till exempel ifrågasätta herdemetaforen gav satiren stöd åt Immanuel Kants (1724–1804)

upplysningsprojekt, det vill säga människans autonomi och befrielse från självpåtagen ofri- het. Med utgångspunkt i skrifter av Molière (1622–1673) och Jonathan Swift (1667–1745) samt teckningar av engelska karikatyrister vi- sar Meyhoff Brink på känslors betydelse för upplysningens genombrott.

Alexander Maurits tar i det sjätte kapitlet upp den konfessionella tråden och granskar antikatholicism i Sverige under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal. Antikatholicism, menar Maurits, utgjorde en del av den lutherska svenskheten som både Svenska kyrkan och nationalstaten anammade, med kulmen på 1920-talet. Med utgångspunkt i en rad svenska och danska teologer – Christian Erik Fahlcrantz (1790–1866), Anton Niklas Sundberg (1818–1900), Georg Schepelern (1839–1900), Carl Skog (1859–1935) och Arvid Gierow (1873–1944) – påvisar Maurits en seglivad antikatsk hållning inom Svens- ka kyrkan, byggd på kritik av helgondyrkan och avlatshandel, mariologi och romersk hie- rarki, men även rädsla för en rekatolicering av Skandinavien.

Hugh McLeod uppehåller sig vid sam- ma tidsperiod men undersöker religionens roll för framväxten av idrott som ett brett samhälleligt fenomen i 1800-talets England. Med ett rikt källmaterial visar han att den gängse föreställningen om kyrka och idrott som skilda världar är vilseledande. Som ett exempel nämner han *Muscular Christianity*, en rörelse som verkade mot kyrkans ”femi- nisering” och för ett enat England präglat av ”manlig protestantism”. Redan i mitten av 1800-talet grundades många idrottsklub- bar med denna ideologi som grund i kyrkor som fortsatte att spela en viktig roll långt in på 1900-talet. Enligt McLeod är det en grov förenkling att – i sekulär anda – förstå idrott som något som tog över religionens roll. Relationen är mer komplex och ofta färgad av historikers politiska och religiösa överty- gelse.

I det sista kapitlet undersöker Franziska Metzger hur förnimmelsen av kriser på- verkar det religiösa minnet i tillkomsten av

apokalyptiska visioner. I samspråk med poststrukturella tänkare, såsom Michel Foucault (1926–1984), förstår hon minnet som ett ”rum för urval” (*space of selection*). Berättelser, bilder och ritualer i detta rum används för att konstruera minnen. Dessa minnen både formar och formas av förnimmelser av kriser. Metzger ser i dessa *heterotopier* något som förenklar verkligheten. I 1800-talets diskurser finner hon exempel på heterotopier som motiverar till handling, exempelvis ”det nya Jerusalem” som beteckning för det framtida London. Avslutningsvis diskuterar Metzger skrivna och målade ”apokalypser” från samma tid – av Mary Shelley (1797–1851) och Lord Byron (1788–1824) respektive William Turner (1775–1851), John Martin (1789–1854), Albert Goodwin (1845–1932) och Caspar David Friedrich (1774–1840) – och finner i deras framställningar av den sista människan i världen en dekonstruktion av klassisk apokalyps så till vida att de inte längre innefattar frälsning.

I sin helhet bjuder antologin på en mycket bred och mångfacetterad mosaik av historiska analyser med olika infallsvinklar och omfång. Meyhoff Brinks bidrag om antiklerikala satirer framstår som antologins mest originella bidrag men jag vill även framhålla McLeods kapitel, som låter de flesta av antologins aspekter (nationalitet, klass, sekularisering, genus och konfession) samspela i undersökningen av förhållandet mellan religion och idrott.

Antologins bredd och heterogenitet utgör både en styrka och en svaghet och det korta förordet lyckas inte riktigt visa förbindelselinjerna mellan de olika bidragens ”sammanshängande konflikter”. Till vilka samtida processer i det protestantiska Europa relaterar exempelvis de romersk-katolska vallfärderna till relikier och stigmatiska kvinnor? Vilka är de ”kulturer” som sägs stå i konflikt med varandra? Några hänvisningar till kulturvetenskapernas omfattande diskussion om kulturens betydelse och väsen hade kanske kunnat utgöra en förbindande länk mellan bidragen. För en

orientering i boken i sin helhet hade dessutom ett sakregister varit till större hjälp än ett personregister. Ändå är det en mycket läsvärd antologi som på ett ofta unikt och originellt sätt visar på ett helt panorama av religiösa aspekter i framväxten av det moderna Europa.

Michael Nausner
FD, Uppsala

DOI: 10.51619/stk.v98i1.23943

Martina Prosén. *A Rhythm that Connects My Heart with God: Worship, Ritual and Pentecostal Spirituality as Theology*. Lund: Lund University. 2021. 387 pp.

Martina Prosén defended her PhD dissertation at a *viva voce* in August 2021. I had the privilege of acting in the role of “faculty opponent” and was able to read and engage with her work in some depth. It is a pleasure to write this book review and engage with an emerging scholar in the field of Pentecostal studies.

The research project upon which this dissertation is based has two main aims, one descriptive and analytic, the other creative and constructive. The first is to produce a multi-layered analysis of worship in two Pentecostal-charismatic churches in urban Kenya using a combination of theological and ritual perspectives. The second is to propose a theology of worship from a Pentecostal theological perspective. The book includes an Introduction which discusses worship, Pentecostal spirituality as theology, the two churches in some detail (Mavuno Church, Bellevue and Christ is the Answer Ministries, Woodley), the research context, and the rationale for the study.

The second chapter explains the research method and how worship is considered as a *modus theologica*, as it is an interactive and lived ritual. There is also a discussion of theory, research design, and ethical considerations. The fieldwork for this study was basically ethnography that included observa-